IIP
International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

शेतकरी चळवळी आणि राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप

Soham Pranita Satish Pavashe
R. B. N. Borawake College (Autonomous) of Arts, Science
Tal. Shrirampur Dist. Ahilyanagar.

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

शेतकरी चळवळी, भारतीय राष्ट्रवाद, सबाल्टर्न दृष्टिकोन, ग्रामीण समाज, स्वातंत्र्यलढा, सामाजिक न्याय

ABSTRACT

विसाव्या शतकातील भारतीय राष्ट्रवादाचा इतिहास प्रामुख्याने शहरी, सुशिक्षित आणि उच्चभ्रू नेतृत्वाच्या दृष्टिकोनातून मांडला गेला आहे. या पारंपरिक मांडणीत शेतकरी चळवळींना अनेकदा दुय्यम किंवा केवळ राष्ट्रीय चळवळीच्या पूरक म्हणून पाहिले गेले. मात्र हा संशोधन लेख सबाल्टर्न इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून शेतकरी चळवळींची स्वतंत्र राजकीय भूमिका स्पष्ट करतो. या अभ्यासात निळा उठाव, मोपला बंड, चंपारण व खेडा सत्याग्रह, तेभागा चळवळ आणि तेलंगणा संघर्ष यांसारख्या प्रमुख शेतकरी आंदोलनांचा सखोल विचार करण्यात आला आहे. या चळवळींनी केवळ ब्रिटिश सत्तेविरोधातच नव्हे, तर स्थानिक जमीनदार, सावकार आणि शोषणकारी सामाजिक रचनांविरोधातही संघर्ष केला. शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रवादाचा अर्थ केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नसून सामाजिक न्याय, जमिनीचे हक्क आणि शोषणमुक्त जीवन असा होता. या वेगळ्या जाणिवेमुळे राष्ट्रवादाचे स्वरूप अधिक व्यापक, बहुआयामी आणि सामाजिकदृष्ट्या अर्थपूर्ण बनले. शेतकरी चळवळींच्या सहभागामुळे भारतीय राष्ट्रवादाची दिशा आणि व्याप्ती बदलली, हे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Pavashe, S. P. S. (2026). शेतकरी चळवळी आणि राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 777–781.*

प्रस्तावना :

आधुनिक दक्षिण आशियाचा इतिहास हा प्रदीर्घ काळापासून केवळ राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीकडे जाणारा एक सरळ आणि एकमार्गी प्रवास म्हणून मांडला गेला आहे. ही ऐतिहासिक मांडणी प्रामुख्याने शहरी बुद्धिजीवी, सुशिक्षित मध्यमवर्ग आणि राजकीय उच्चभ्रू वर्गाच्या नजरेतून पाहिलेली एक कथा ठरली आहे. या पारंपरिक इतिहासलेखनामध्ये , राष्ट्रवादी चळवळीला एका वरिष्ठ-केंद्री प्रक्रियेच्या रूपात चित्रित केले गेले आहे. यात असे भासवले जाते की, काही करिश्माई नेत्यांनी आपल्या ओघवत्या वक्तृत्वाने आणि नेतृत्वाने सुप्त, अशिक्षित आणि अज्ञानी असलेल्या शेतकरी वर्गाला वसाहतवादविरोधी लढ्यासाठी जागे केले.

मात्र, २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इतिहासकार रणजित गुहा यांच्या नेतृत्वाखाली 'सबाल्टर्न स्टडीज' (Subaltern Studies – वंचितांचा इतिहास) या नवीन इतिहासलेखन परंपरेचा उदय झाला आणि या उच्चभ्रू-केंद्रित पूर्वग्रहांना पायाभूत आव्हान दिले गेले. सत्तेच्या केंद्रस्थानावरून आपली दृष्टी हटवून शेतीतील संघर्षाच्या मैदानाकडे वळवल्यावर असे लक्षात येते की, शेतकरी चळवळी या केवळ मुख्य राष्ट्रवादी चळवळीचा एक छोटासा उपभाग नव्हत्या. त्याऐवजी, ते स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि स्वायत्त राजकीय भान असलेले एक क्षेत्र होते. या चळवळींनी राष्ट्रवादाची मूळ व्याख्या आणि त्याचा एकूणच प्रवास बदलण्यात अत्यंत निर्णायक भूमिका बजावली.

राष्ट्रवादाचे हे बदलते स्वरूप सखोलपणे समजून घेण्यासाठी, प्रथम 'सबाल्टर्न' म्हणजेच समाजातील उपेक्षित आणि वंचित वर्गाला एक स्वतंत्र राजकीय घटक म्हणून मान्यता देणे आवश्यक आहे. सबाल्टर्न इतिहासकारांच्या हस्तक्षेपापूर्वी, वसाहतवादी इतिहासकार शेतकरी उठावांना केवळ उत्स्फूर्त अराजक म्हणून हिणवत असत. दुसरीकडे, राष्ट्रवादी इतिहासकार या चळवळींना केवळ एक कच्चा माल समजत होते, ज्याला भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली पैलू पाडता येतील.

परंतु, सबाल्टर्न स्टडीजने याच्या नेमके उलट मत मांडले आहे. त्यांच्या मते, शेतकऱ्यांकडे स्वतःच्या जगण्यातील अनुभवातून आलेले एक प्रगत आणि प्रगल्भ राजकीय तर्कशास्त्र होते. हे तर्कशास्त्र दंड म्हणजे सत्ता/अधिकार आणि भक्ती म्हणजे निष्ठा/समर्पण यांसारख्या पारंपरिक संकल्पनांवर आधारलेले होते. त्यांचा हा संघर्ष केवळ ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध नव्हता, तर तो वसाहतवादी राज्यसत्ता, स्थानिक जमीनदार आणि शोषण करणारा सावकार या शोषणाच्या तिहेरी स्तंभां 'विरुद्धचा एक एकत्रित लढा होता. परिणामी, शेतकऱ्यांचा हा राष्ट्रवाद मध्यमवर्गीयांच्या कायदेशीर आणि घटनात्मक राष्ट्रवादापेक्षा अधिक मूलगामी, आक्रमक आणि सर्वसमावेशक स्वरूपाचा होता.

जेव्हा नीळ उत्पादकांचे आंदोलन, मोपला बंड किंवा तेभागा चळवळीसारखी तळागाळातील आंदोलने तीव्र झाली, तेव्हा त्यांनी संपूर्ण राष्ट्रवादी चर्चेचा रोख बदलण्यास भाग पाडले. राष्ट्रवादाचे स्वरूप केवळ प्रशासकीय प्रतिनिधित्वाच्या मर्यादित मागणीपुरते न राहता, ते सामाजिक न्याय, समता आणि जमिनीच्या हक्कांच्या व्यापक संघर्षात रूपांतरित झाले. सबाल्टर्न राजकीय क्षेत्र हे अनेकदा उच्चभ्रू राजकीय क्षेत्राशी जोडलेले असायचे, पण त्याच वेळी ते स्वतंत्रपणे स्वतःचा मार्ग शोधत असायचे.

जेव्हा या शेतकरी वर्गाने महात्मा गांधींचे नाव घेतले किंवा 'स्वराज्य' ही घोषणा दिली, तेव्हा त्यांनी या प्रतीकांचा अर्थ त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक परिभाषेतून लावला. अनेकदा त्यांनी अशा लढाऊ कारवाया केल्या ज्याला केंद्रीय नेतृत्वाने काँग्रेसने विरोध केला होता. या संघर्षातूनच राष्ट्रीय चळवळीत दोन स्पष्ट प्रवाह दिसतात: एक उच्चभ्रूंनी कल्पिलेल्या राष्ट्रासाठीचा संघर्ष आणि दुसरा कष्टकरी भूमिपुत्रांनी आपल्या अस्तित्वासाठी दिलेला लढा. सबाल्टर्न दृष्टिकोनातून शेतकरी चळवळींचा अभ्यास केल्यास आपल्याला राष्ट्राचा एक अधिक वास्तववादी आणि अस्सल इतिहास मिळतो. हे स्पष्ट होते की, राष्ट्रवाद ही जनतेला दिलेली कोणतीही एकसंध भेट नव्हती, तर ती एक अत्यंत जटिल आणि बहुस्तरीय प्रक्रिया होती.

संशोधनाची उद्दिष्टे

* २० व्य शतकातील राष्ट्रवादाचे स्वरूप अभ्यासने
* २० व्य शतकातील शेतकरी चळवळीचा अभ्यास सबाल्टर्न दृष्टिकोनातून करणे.
* विविध इतिहास लेखन पद्धतीतून समोर आलेल्या शेतकरी चळवळीबद्दल चिकित्सक तुलनात्मक अभ्यास करणे.
* शेतकरी चळवळींमध्ये काळाप्रमाणे बदलत गेलेल्या प्रवाहांचे आणि प्रवृत्तींचे विश्लेषण करणे.
* २० व्या शतकातील राष्ट्रवादाचे विविध नमुने आणि शेतकरी गट व चळवळींमुळे त्यांत झालेले बदल अभ्यासणे.

* या विषयाशी संबंधित असलेल्या विविध विद्वानांच्या मतांचा आणि दृष्टिकोनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन कार्यपद्धती :

हा अभ्यास 'विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्यावर' (Analytical Research Design) आधारित आहे. वर्णनात्मक संशोधनापेक्षा हा प्रकार वेगळा आहे, कारण यात केवळ काय घडले याचे वर्णन न करता, उपलब्ध तथ्ये आणि माहितीचा वापर करून शेतकरी चळवळी आणि राष्ट्रवादाच्या बदलत्या स्वरूपाचे 'चिकित्सक मूल्यमापन' केले जाते. या संशोधनाचा विश्लेषणात्मक आराखडा 'रिसोर्स-बेस्ड व्ह्यू' (Resource-Based View) वर आधारलेला आहे. हा आराखडा माहितीचे संकलन करण्यासाठी आणि त्याचे निकष ठरवण्यासाठी एक महत्त्वाचे परिमाण ठरतो. या सिद्धांताचा वापर केल्यामुळे हा अभ्यास केवळ निरीक्षणापुरता मर्यादित न राहता, विषयाच्या मुळाशी असलेल्या घटकांचे सखोल विश्लेषण करू शकतो.

सबाल्टर्न इतिहासलेखन हे आधुनिक इतिहासलेखनातील एक अत्यंत महत्त्वाचे वळण मानले जाते. पारंपारिक आणि उच्चभ्रू-केंद्रित इतिहासाला आव्हान देऊन उपेक्षित वर्गाचा इतिहास समोर आणणे हे याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. १९८० च्या दशकात प्रामुख्याने दक्षिण आशियाई विद्वानांनी ही चळवळ सुरू केली. 'सबाल्टर्न' ही संज्ञा इटालियन विचारवंत अँटोनियो ग्राम्शी यांच्याकडून घेण्यात आली असून, तिचा अर्थ समाजातील अधीनस्थ, परिघावरील आणि शोषित लोक असा होतो. यामध्ये शेतकरी, कामगार, आदिवासी, दलित आणि महिलांचा समावेश होतो, ज्यांचे इतिहासातील योगदान आतापर्यंत अदृश्य किंवा दुय्यम मानले गेले होते.

सबाल्टर्न स्टडीजचे मूळ तत्त्वज्ञान म्हणजे खालून इतिहास (History from below) लिहिणे. हा दृष्टिकोन मुख्यत्वे तीन विचारधारांवर टीका करतो:

१. वसाहतवादी इतिहासलेखन: जे सर्व सामाजिक आणि राजकीय बदलांचे श्रेय केवळ ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना देते.

२. राष्ट्रवादी इतिहासलेखन: जे भारतीय असूनही केवळ शहरी सुशिक्षित नेत्यांच्या चळवळींनाच संपूर्ण राष्ट्राचा लढा मानते.

३. मार्क्सवादी इतिहासलेखन: ज्याने वर्गीय संघर्षावर भर दिला असला तरी, अनेकदा जात आणि लिंगभावाच्या आधारावर होणारे शोषण किंवा उपेक्षितांच्या स्वतंत्र संघर्षाकडे दुर्लक्ष केले.

रणजित गुहा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी असा तर्क मांडला की, सामान्यांचे राजकीय क्षेत्र हे उच्चभ्रूंच्या क्षेत्रापेक्षा पूर्णपणे स्वतंत्रपणे कार्यरत होते. उपेक्षित वर्ग हे इतिहासाचे मूक प्रेक्षक नसून ते स्वतःचे कार्यक्षेत्र स्वतः घडवणारे सक्रिय घटक होते. सबाल्टर्न इतिहासकार ब्रिटीश कागदपत्रे, पोलीस नोंदी आणि न्यायालयीन कागदपत्रे वाचताना विरोधी वाचन (Reading against the grain) करतात, जेणेकरून त्या अहवालांमधील पूर्वग्रहांच्या मागे दडलेला वंचितांचा आवाज शोधता येईल. याशिवाय, ते लोककथा, मौखिक इतिहास आणि सार्वजनिक स्मृती यांसारख्या साधनांचाही आधार घेतात.

भारतातील २० व्या शतकातील राष्ट्रवादाचे परिवर्तन हे जेव्हा सबाल्टर्न दृष्टीने पाहिले जाते, तेव्हा त्याचे एक वेगळेच वास्तव समोर येते. हा केवळ घटनात्मक संघर्ष नव्हता, तर तो समांतर चालणाऱ्या संघर्षांचा एक संच होता. १९ व्या शतकातील नीळ उत्पादकांचे बंड किंवा मोपला उठाव हे शेतकऱ्यांच्या स्वतंत्र जाणिवांचे प्रकटीकरण होते. हे उठाव कोणत्याही मोठ्या विचारधारेतून आलेले नव्हते, तर ते त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक चौकटीतून आणि स्थानिक शोषणाविरुद्ध उमटलेली तीव्र प्रतिक्रिया होती.

जेव्हा महात्मा गांधींनी चंपारण किंवा खेडा सत्याग्रहातून शेतकऱ्यांना संघटित केले, तेव्हा शेतकऱ्यांनी स्वराज्य या शब्दाचा जो अर्थ लावला, तो नेत्यांच्या घटनात्मक स्वराज्यापेक्षा खूप वेगळा होता. शेतकऱ्यांसाठी स्वराज्य म्हणजे रामराज्य होते, जिथे खंड, सारा आणि स्थानिक शोषण यांचा अंत होईल. अनेकदा या समजातून शेतकऱ्यांनी हिंसक पावले उचलली (उदा. चौरी चौरा), ज्याचा निषेध उच्चभ्रू नेतृत्वाने केला.

१९३० आणि १९४० च्या दशकातील ऑल इंडिया किसान सभा, तेभागा चळवळ आणि तेलंगणा लढा हे सबाल्टर्न स्वायत्ततेचे सर्वोच्च बिंदू होते. या चळवळींनी वसाहतवादासोबतच स्थानिक सरंजामशाहीविरुद्धही युद्ध पुकारले होते. मुख्य प्रवाहातील राष्ट्रवादी नेतृत्वाने जमीन सुधारणांना दिलेली दुय्यम वागणूक हे स्पष्ट करते की, त्यांना केवळ सत्तांतर हवे होते, सामाजिक संरचना बदलण्यात त्यांना विशेष रस नव्हता.

सबाल्टर्न अभ्यासाची व्याप्ती आता केवळ दक्षिण आशियापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. सांस्कृतिक अभ्यास, मानववंशशास्त्र आणि वसाहतोत्तर सिद्धान्त यांसारख्या जागतिक क्षेत्रांवर या विचाराने खोलवर प्रभाव टाकला आहे. अर्थात, या वाटचालीत या

विचारधारेला अंतर्गत वैचारिक आव्हानांचाही सामना करावा लागला आहे. गायत्री चक्रवर्ती स्पिव्हॉक यांनी त्यांच्या "Can the Subaltern Speak?" या अत्यंत गाजलेल्या निबंधात एक कळीचा प्रश्न उपस्थित केला आहे. त्यांच्या मते, एखाद्या उपेक्षित किंवा शोषित घटकाचा आवाज जेव्हा उच्चभ्रू इतिहासकाराच्या भाषेतून किंवा शैक्षणिक चौकटीतून मांडला जातो, तेव्हा तो मूळ स्वरूपात पोहोचणे अशक्यप्राय असते. या सैद्धांतिक वादविवादांनंतरही, सबाल्टर्न स्टडीज ही एक महत्त्वाची विचारप्रणाली ठरली आहे, जिने सत्तेच्या प्रस्थापित कथनांना प्रश्न विचारत उपेक्षितांच्या आवाजाला जागतिक इतिहासाच्या केंद्रस्थानी आणण्याचे काम केले आहे.
विसाव्या शतकातील भारतीय राष्ट्रवादाचा इतिहास सामान्यतः भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि उच्चभ्रू नेत्यांच्या घटनात्मक संघर्षाच्या माध्यमातून पाहिला जातो. मात्र, रणजित गुहा यांच्यासारख्या इतिहासकारांनी जेव्हा सबाल्टर्न दृष्टीकोनातून याकडे पाहिले, तेव्हा एक वेगळेच परिमाण समोर आले. त्यांनी आपला लक्षविंध उच्चभ्रू भद्रलोक आणि राजसत्तेच्या चौकटीतून काढून थेट कनिष्ठ वर्गाच्या, विशेषतः शेतकरी वर्गाच्या स्वतंत्र राजकीय जाणिवेवर केंद्रित केला. या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, स्वातंत्र्यलढा ही केवळ एक अखंड किंवा एकसंध चळवळ नव्हती, तर ते समांतर चालणारे आणि अनेकदा परस्परांशी भिडणारे विविध संघर्ष होते. यात शेतकऱ्यांचे राजकारण हे उच्चभ्रूंच्या राजकारणाशी जोडलेले असूनही स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि तर्कशास्त्र राखून होते. सबाल्टर्न विश्लेषणानुसार, १९ व्या शतकातील नील विद्रोह (Indigo Revolt) किंवा मोपला उठाव हे केवळ प्रोटो-नॅशनलिस्ट नव्हते, तर ते शेतकऱ्यांच्या स्वायत्त जाणिवेचे आविष्कार होते. हे उठाव त्यांच्या सांस्कृतिक मुळांशी जोडलेले होते आणि 'दस्तूर' व 'बक्षीस' यांसारख्या थेट शोषणाविरुद्ध उमटलेली ती एक तीव्र प्रतिक्रिया होती. सबाल्टर्न इतिहासकार या संघर्षातील स्थानिक आणि पारंपारिक पद्धतींवर भर देतात—जसे की अफवा, गुप्त बैठका आणि प्रतीकात्मक विरोध. यालाच 'प्रोस ऑफ काउंटर-इन्सरजन्सी म्हटले जाते, जो अधिकृत सरकारी नोंदींपेक्षा पूर्णपणे वेगळा असा लोकशाही संघर्षाचा अलिखित इतिहास आहे. त्यावेळी उदयोन्मुख राष्ट्रवादी उच्चभ्रूंनी या घटनांकडे केवळ कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न किंवा मानवतावादी मदतीचा विषय' म्हणून पाहिले; त्यांना शेतकऱ्यांमधील क्रांतिकारी क्षमता आणि त्यांचे वेगळे राजकीय व्याकरण कधीच उमजले नाही.
जेव्हा महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली उच्चभ्रू राष्ट्रवादी नेतृत्वाने जनआंदोलन उभारण्यासाठी उपेक्षित घटकांना सोबत घेण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा खऱ्या अर्थाने एक निर्णायक टप्पा सुरू झाला. सबाल्टर्न विचारवंतांच्या मते, हे एकत्रीकरण पूर्णत नैसर्गिक नव्हते. चंपारण किंवा खेडा सत्याग्रहात गांधीजींनी शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर संघटित केले असले, तरी शेतकऱ्यांची 'स्वराज्य' ही संकल्पना उच्चभ्रूंच्या घटनात्मक स्वराज्यापेक्षा खूप वेगळी होती. शेतकऱ्यांसाठी स्वराज्य म्हणजे एक रामराज्य होते, जिथे खंड, महसूल आणि स्थानिक छळाचा अंत होईल. त्यांच्यासाठी स्वराज्य म्हणजे प्रसंगी शोषकाची मालमत्ता लुटण्याचा किंवा जमीनदाराशी थेट भिडण्याचा परवाना होता. जाणिवेतील या फरकामुळेच अनेकदा शेतकऱ्यांच्या कृतींनी अहिंसेच्या मर्यादा ओलांडल्या, ज्याची परिणती चौरी-चौरा सारख्या घटनांमध्ये झाली. अशावेळी उच्चभ्रू नेतृत्वाने तात्काळ या हिंसेचा निषेध करून ती चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न केला.
१९३० आणि १९४० च्या दशकातील अखिल भारतीय किसान सभा, तेभागा चळवळ आणि तेलंगणा संघर्ष हे सबाल्टर्न स्वायत्ततेचे सर्वोच्च बिंदू मानले जातात. हे संघर्ष जरी वसाहतवादविरोधी लढ्याचा भाग वाटत असले, तरी त्यांचे स्वरूप प्रामुख्याने सरंजामशाहीविरोधी आणि वर्गसंघर्षाचे होते. अनेकदा या चळवळींचा काँग्रेसमधील जमीनदार धार्जिण्या नेत्यांशी थेट संघर्ष झाला. सबाल्टर्न दृष्टीकोन हे स्पष्ट करतो की, या हालचाली केवळ काँग्रेसला साथ देणाऱ्या नव्हत्या, तर त्या दोन आघाड्यांवर लढत होत्या: एक परकीय सत्तेविरुद्ध आणि दुसरी स्थानिक शोषक सरंजामदारांविरुद्ध. स्वातंत्र्यानंतरही मूलगामी जमीन सुधारणा कायदे लांबणीवर टाकण्याची काँग्रेसची भूमिका ही उच्चभ्रूंच्या मर्यादित दृष्टीकोनाचा आणि सत्तांतरानंतरही जुनी वर्गवारी टिकवून ठेवण्याच्या त्यांच्या सुप्त इच्छेचा पुरावा मानली जाते.

निष्कर्ष

२० व्या शतकातील स्वातंत्र्यपूर्व भारताच्या राजकीय क्षितिजावर अनेक नवीन प्रवाह उदयाला आले. राष्ट्रवादाच्या संकल्पना सुद्धा या प्रवाहांच्या बदलत्या स्वरूपाप्रमाणे बदलत गेल्या. घटनात्मक, जहाल, क्रांतिकारी आणि कामगार-शेतकऱ्यांच्या चळवळी अशा विविध स्तरांवर राष्ट्रवाद कार्यरत होता. सबाल्टर्न आणि स्त्रीवादी इतिहासलेखनाने अशा घटकांना व्यासपीठ मिळवून दिले

ज्यांच्यावर आधीच्या मांडणीत अन्याय झाला होता.

स्वातंत्र्यलढ्यात समाजातील सर्व घटक स्वातंत्र्य या एकाच उद्दिष्टासाठी एकत्र आले असले तरी, प्रत्येकासाठी स्वातंत्र्याचे अर्थ भिन्न होते. शेतकऱ्यांसाठी स्वातंत्र्याचा अर्थ होता—सावकारी पाशातून मुक्ती, अन्यायी कर प्रणालीचा अंत आणि आपल्या जमिनीवरचा हक्क. सबाल्टर्न लेखनामुळेच या सूक्ष्म पण अत्यंत महत्त्वाच्या मागण्यांकडे लक्ष वेधले गेले.

थोडक्यात सांगायचे तर, २० व्या शतकात शेतकरी वर्गाच्या प्रवेशामुळे राष्ट्रवादाच्या स्वरूपात मोठा बदल झाला. राष्ट्रवादाचे स्वरूप केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या मर्यादित मागणीवरून बदलून ते एका सखोल सामाजिक करारात रूपांतरित झाले. राष्ट्राच्या व्याख्येत ग्रामीण गरिबांच्या वास्तव समस्यांचा—जसे की जमिनीचे हक्क आणि शोषणमुक्ती—समावेश झाला. शेतकरी वर्गाच्या सहभागामुळेच राष्ट्रवाद हा अधिक व्यापक, बहुआयामी आणि क्रांतिकारी बनला. आधुनिक राष्ट्राची ओळख आणि खोली निर्माण करण्यात उपेक्षित वर्गाचा आवाज हाच प्रमुख इंजिन ठरला.

थोडक्यात सांगायचे तर, सबाल्टर्न इतिहासलेखन विसाव्या शतकातील राष्ट्रवादाचा संपूर्ण पटच बदलून टाकते. हे सांगते की, शेतकरी हा उच्चभ्रूंनी वापरलेले केवळ एक निष्क्रिय साधन नव्हता, तर तो स्वतःची उद्दिष्टे आणि मुक्तीची स्वतःची समज असलेला एक स्वतंत्र राजकीय प्रवाह होता. भारतीय राष्ट्रवादाने शेवटी जे स्वातंत्र्य मिळवले, ते एकसंध नव्हते तर तो एक हेगेमोनिक वर्चस्ववादी समझोता होता. यात उच्चभ्रूंनी नेतृत्व तर टिकवून ठेवले, पण ते केवळ सबाल्टर्न शेतकऱ्यांच्या प्रचंड ताकदीला आणि त्यांच्या मागण्यांना अपूर्णपणे का होईना सामावून घेतल्यामुळेच शक्य झाले. त्यामुळे शेतकरी चळवळींचा इतिहास हा पर्यायाने उच्चभ्रूंचे राजकारण आणि लोक-राजकारण यांच्यातील तणाव, मिलाफ आणि अंतिमतः त्यांच्यातील फरकाचाच इतिहास आहे.

संदर्भ सूची :

इंग्रजी:

Guha Ranajit, Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India. Oxford University Press, 1983.

Guha Ranajit, Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India. Harvard University Press, 1997.

Chatterjee Partha, The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press, 1993.

Amin Shahid, Event, Metaphor, Memory: Chauri Chaura, 1922–1992. University of California Press, 1995.

Sen Sunil, Peasant Movements in India: Mid-nineteenth and Twentieth Centuries. K. P. Bagchi, 1982.

Hardiman David, Peasant Resistance in India, 1858–1914. Oxford University Press, 1992.

Dhanagare. D. N. Peasant Movements in India, 1920–1950. Oxford University Press, 1983.

Desai, A. R., editor. Peasant Struggles in India. Oxford University Press, 1979.

मराठी :

साने, गुरुजी. शेतकरी. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, १९४०.

जावळकर, दिनकरराव. क्रांतीचे रणशिंग. सुमेध प्रकाशन, २००५.

बगाडे उमेश, महाराष्ट्रातील शेतकरी लढे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, २०००.